Balogh Gergő

A túlélés gazdaságtana

Kertész Imre: *Sorstalanság*

Tanulmányomban Kertész Imre *Sorstalanság*át vizsgálom a benne színre vitt ökonómiai rendszerek irányából. Kertész művében ezek, mint erre Szirák Péter mutatott rá nemrég, egyfelől az egész regényt átszövő diszkurzív hálózatot alkotnak.[1] Másfelől fontos azt is látnunk, hogy a szimbolikus és anyagi értékek körforgása a koncentrációs táborok és az azokon kívüli világ közötti határok kijelölését illetően is kulcsszerepet játszik. A regény emlékezetes, egyúttal zavarba ejtő zárlata szerint ugyanakkor ez a különbségtétel éppen a táborban folyó élet viszonylagos tisztaságáról és egyszerűségéről való beszédbe torkollik. Kísérletet téve a Köves György e megállapításából eredő kérdések megválaszolására, a következőkben amellett fogok érvelni, hogy a bent és a kint világában tetten érhető ökonómiai modellek, valamint a közöttük fellelhető különbségek megértése alapvető jelentőséggel bír a *Sorstalanság* értelmezhetőségére nézvést.

A táboron kívüli világ

„Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet"[2] – olvashatjuk Köves György enigmatikus megállapítását a *Sorstalanság* zárlatában. A koncentrációs táborok világából hazatérő főszereplő ezt azután jegyzi meg, hogy mind a villamoson megismert újságíró, mind pedig a családi barátok esetében kudarcba fulladt az átélt események értelmezhetőségéről adott tanúságtételének aktusa.

Mint ismert, a Budapestre való hazatérés után, miután sikertelenül igyekezett Citrom Bandit felkeresni, a pénztelen, csíkos rabruhás Köves villamosra száll, ahol egy ellenőr ragaszkodik a jegy megváltásához. A jelenet során a főszereplő két tekintet keresztüzébe kerül. Egyfelől a regény jelzései szerint kezdetben tőle húzódozó, később pedig sértődötten elforduló, régebbi korok divatja szerint öltöző öregasszony, másfelől pedig az öregasszony viselkedésére is – legalább implicit módon – reagáló, egyenruhát viselő jegyellenőr is megfigyeli. E két, elég részvéttelenül viselkedő szereplő közül az elbeszélés az elsőt nem, csak a hozzá szóló másodikat képes értelmezni – az öregasszonynak nem csupán a ruhája „fura" (267.), hanem a Köves és az ellenőr közötti párbeszédre adott reakciója is rejtélyes, okokkal nem magyarázható („nem tudnám, miért" – 268.). A jegyellenőr ezzel a közrefoghatatlansággal szemben a törvény autoritásával, sőt a törvényhez való hozzáférés tekintetében saját pozícióját tisztázandó módon lép fel: „Hamarosan egy ember jött, sapkában, egyenruhában, és a jegyemet kérte. Mondtam néki: nincsen. Indítványozta: váltsak. Mondtam: idegenből jövök, nincsen pénzem. Akkor megnézte a kabátomat, engem,

1 Lásd Szirák Péter, *(Nem) hasonlít. Még egyszer a* Sorstalanság*ról*, Irodalomtörténet 2022/4., 383–396.

2 Kertész Imre, *Sorstalanság*, Magvető, Budapest, 2017, 285. A következőkben a regényre való hivatkozás során erre a kiadásra utalok, az oldalszám zárójeles megadásával.

s azután meg az öregasszonyt is, majd értésemre adta, hogy az utazásnak törvényei vannak, s ezeket a törvényeket nem ő, hanem a fölötte állók hozták. – Ha nem vált jegyet, le kell szállnia – volt a véleménye." (267–268.)

A jegyellenőr által képviselt törvény az idézett szövegrész szerint nem belőle ered, így neki azt megváltoztatni nem is állhat módjában. A törvényhozói és a végrehajtói hatalom itt megfigyelhető elválasztása a törvény egyének feletti létmódját emeli ki, amely egyúttal a végrehajtói hatalom felelősségmentesítésének gesztusa is (amit ironikus távlatba helyezhet a nürnbergi per egyik alapelve, vagyis a 'parancsra tettem' érv elutasítása). Ezt ugyanakkor nem önmagában a „nincsen pénzem" kijelentés motiválja, hiszen a következő mondat szerkezete az öregasszonyt is az állítás valóságtartalmát ellenőrző tekintet fókuszába helyezi, alakját és viselkedését mintegy Köves ruházatával és általános megjelenésével azonos szinten beemelve a felsorolás által jelzett mérlegelési folyamatba („megnézte a kabátomat, engem, *s azután meg az öregasszonyt is*" [kiemelés – B. G.]). Ahogy a szöveg logikai szerkezete a pénztelenség kinyilvánításához köti az ellenőr mérlegelő tekintetének mozgásba jöttét („*Akkor* megnézte" [kiemelés – B. G.]) – azt is sejtetve, hogy korábban tulajdonképp meg sem nézte igazán azt, akihez beszélt –, úgy kapcsolja össze az öregasszony fókuszba kerülésével a törvényre való hivatkozást („*majd* értésemre adta, hogy az utazásnak törvényei vannak" [kiemelés – B. G.]), azt implikálva, hogy – bár az nem köthető kizárólag hozzá – az öregasszony viselkedése ebben a folyamatban szerepet játszik. Az öregasszony, noha nem avatkozik tevékenyen közbe (ami, mint kiderül, már önmagában is állásfoglalás), tétlen jelenlétével nyilvánosságot kölcsönöz a végrehajtói hatalom működésének: amennyiben Köves ruházata, amely a koncentrációs táborok egyértelmű jelölője a budapesti utcákon, a törvény szigorú betartatásától való eltekintésre sarkallná az ellenőrt, vélhetőleg az öregasszony rosszallásával, így a társadalmi nyilvánosság által mulasztásként jegyzett aktusával kellene szembenéznie, ami végső soron őt magát is kiszolgáltathatná a végrehajtói hatalomnak. Másként fogalmazva: az ellenőr csakis addig alkalmazhatja a felelősségmentesítés stratégiáját önmagával szemben, ameddig nem cselekszik másként, mint ahogyan az öregasszony viselkedése megengedi.

A jogi rend horizontja itt a gazdaságéval esik egybe: birtokolni kell a jegyet vagy képesnek lenni annak megváltására (erről az összefüggésről a jogi rend fennhatósága alól átmenetileg kikerült Köves, mint látható, meg is feledkezik, de a következő villamosra szállási ötletet már ennek irányából bírálja felül [284.]). A pénztelenség okának felmérése és az ebből potenciálisan következő, morális alapokon nyugvó cselekvési lehetőségek kívül rekednek ezen a renden, és mint az öregasszony példája megmutathatja, korántsem egyértelmű, hogy ezt a Köves György hazaérését mélyen érintő problémát társadalmi szinten korrekciós mechanizmusok semlegesítenék (hasonlóra lehet példa még az ajtót nyitó nő reakciója, mikor a főszereplő visszatér volt lakásukhoz: miután kijelenti, hogy Köves, aki azt gondolja, ott lakik, téved, további magyarázat nélkül rácsukja az ajtót a fiúra [275.]).

Azt, hogy a Kövessel szembeni méltányosság egyáltalán elképzelhető lett volna ebben a helyzetben, a regényen belül csupán az újságíró színre lépése teszi nyilvánvalóvá, aki miután kifizeti főszereplőnk jegyét, az eljárás szégyenteljes voltával próbálja szembesíteni annak résztvevőit. Ez, habár eredménytelennek bizonyul

(„szólt, de a kalauz már a kocsiban járt, az öregasszony meg továbbra is kinézett" [268.]), ismét csak kiemeli a kalauz és az öregasszony, a cselekvő hatalom, valamint az e hatalom számára nem csupán működési teret kínáló, hanem azt fenntartó, legitimáló nem cselekvő egyén intim összetartozásának szerepét. Az újságíró ezt követően számos kérdést intéz a fiúhoz, amelyek, még a villamoson, a regény egy híres kifakadásához vezetnek:

> Megint elhallgatott, ezúttal már hosszabb időre, utána meg újrakezdte: – Sok borzalmon kellett-e keresztülmenned? –, s azt feleltem, attól függ, mit tart borzalomnak. Bizonyára – mondta erre, némiképpen feszélyezettnek látszó arccal – sokat kellett nélkülöznöm, éheznem, és valószínűleg vertek is talán, s mondtam neki: természetesen. – Miért mondod, édes fiam – kiáltott arra fel, de már-már úgy néztem, a türelmét vesztve –, mindenre azt, hogy „természetesen", és mindig olyasmire, ami egyáltalán nem az?! – Mondtam: koncentrációs táborban ez természetes. – Igen, igen – így ő –, ott igen, de... – s itt elakadt, habozott kissé – de... nohát, de maga a koncentrációs tábor nem természetes! [269.]

Az újságíró kifakadásának érdekessége, hogy nem annak szól, hogy a főszereplő azt mondja, Budapestre visszatérve csupán gyűlöletet érez, és tulajdonképp mindenkit gyűlöl, hanem Köves beszédmódjának, amelyet az olvasó ezen a ponton, a regényben változatos helyzetekben ismétlődő formulák sűrű előfordulása miatt, akár már annyira megszokhatott – a nevelődési regény[3] receptív oldalán mintegy belenevelődve Köves nyelvébe –, hogy észre sem veszi annak normasértő jellegét, *természetesnek* tekintve azt. Az itt összeütközésbe kerülő két perspektíva Köves irányából nézve a tudatlanságé, a gyermekié, valamint ennek ellenpólusán, implicit módon a tudásé, a felnőttségé [269–270.] – ennek iróniája a szerepek felcserélődésében rejlik. Amíg a koncentrációs táborok előállította tudással rendelkező – azt elsajátítva felnőtté váló – egyén képes a „természetesen" szónak a köznapitól eltérő, más értelmét is elgondolni, addig az ezzel a tudással nem rendelkező gyermeki gondolkodás csupán a szó elsődleges használati értékét ismeri el. Az újságíró kifakadása a *természetesen* Köves-féle használata kapcsán tehát éppen arra mutat rá, hogy a nyelv használata úgymond a legkevésbé sem természetes; hogy a jelölő és a jelölt közötti, mint az újságíró példája mutatja, naiv módon akár organikusként is tételezhető kapcsolat megbontható, sőt szükségszerűen meg is bomlik, amennyiben olyan körülmények állnak elő, amelyek alapvetően írják újra a lehetséges jelöltek körét („*és mindig olyasmire, ami egyáltalán nem az?!*" [Kiemelés – B. G.]).

3 Vö. Szirák Péter, *Kertész Imre*, Kalligram, Pozsony, 2003, 19–32. Kertész regénye Földényi F. László szerint egyenesen a „nevelődési regény *(Bildungsroman)* végállomása": Földényi F. László, *„Az irodalom gyanúba keveredett". Kertész Imre-szótár*, Magvető, Budapest, 2007, 215. A műfaj kérdéséhez lásd még: Erdődy Edit, *Kertész Imre*, Balassi, Budapest, 2008, 11–18. Továbbá: Szegedy-Maszák Mihály, *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*, Akadémiai, Budapest, 2003, 127.; György Péter, *Egy mondat értelmezéséhez. Kertész Imréről*, Orpheus 1991/4., 46.; Spiró György, *Non habent sua fata. A* Sorstalanság *– újraolvasva*, Élet és Irodalom 1983. júl. 29., 5. A bahtyini „köznapi kalandregény" dekonstrukciójának irányából: Molnár Gábor Tamás, *Fikcióalkotás és történelemszemlélet. Kertész Imre:* Sorstalanság, Alföld 1996/8., 57–71.

A koncentrációs tábor rendje behatol a nyelvbe,[4] és módosítja azt a különbségeken alapuló konvencionális rendszert, amely a nyelvi érték létesülését meghatározza[5] („koncentrációs táborban ez természetes"), ami miatt az újságíró elkeseredett próbálkozása a rendszer helyreállítására nem lesz más, mint tautológia („de maga a koncentrációs tábor nem természetes").[6]

Köves beszéde innen nézve törést ékel a koncentrációs táboron kívüli világ nyelvi rendszerébe,[7] amelyet a kifakadásáig nagyon megértőnek tűnő újságíró elég alacsony hatásfokkal, a főszereplő számára az alapvető párbeszéd-képtelenségüket (gyermek/felnőtt) tudatosító módon próbál áthidalni. Az újságíró, miután Köves szembesíti a nyelv nem természetes voltában rejlő fenyegetéssel, a fiú magyarázatába kapaszkodik, egyidejűleg megkülönböztetve egymástól a kint és a bent világát („*ott* igen, de" [kiemelés – B. G.] – ilyen szempontból akár az ezt közvetlenül követő „s *itt* elakadt" [kiemelés – B. G.] többértelműségére is felfigyelhetünk: itt akadt el, ezen a ponton, másrészt viszont ezen a helyen, a táboron kívül), valamint karanténba zárva a koncentrációs tábor pólusát. E műveletek működésképtelensége ugyanakkor nyilvánvaló (ezt jelzi az újságíró szavának ismételt elakadása is). Köves nem tudja és nem is akarja maga mögött hagyni a tábor valóságát, amely akárcsak nyelvét, szemléletét, gondolkodását is formálta, vagyis a számára az újságíró megkülönböztetése azért bizonyul értelmetlennek, mert az *ott* (kint), amelyre ez utóbbi utal, a számára mindvégig *itt* (bent) maradt, elválaszthatatlanul a részévé vált. Ameddig tehát az újságíró számára az ott és az itt megkülönböztetése egyúttal a természetes állapotok felfüggesztéseként értelmezhető táboré és a természeti alapokon nyugvó normál állapoté is, addig Köves számára, éppen a természetes és a nem természetes közötti distinkció ellehetetlenülésével összekapcsolódó módon, a tábor nem a dolgok normális folyásának felfüggesztéseként, hanem következményeként válik értelmezhetővé,[8] hiszen a táborban a kivételes állapot, mint erre Giorgio Agamben is rámutat, nem más, mint szabály.[9] A tábor újságíró általi ottá és nem természetessé nyilvánítása megszakítást ékel a beszélő pozíciója és a beszéd tárgya közé, lehetővé téve az attól való elkülönülés olyan messzire mutató, hiszen számtalan etikai és jogi következménnyel járó politikai aktusait, mint amilyet az ők és a mi pozícióinak megteremtése jelent (Köves az ezt érintő kételyeit egy később elemzendő vitában fejti ki).

A jelenet arra mutathat rá, hogy a Budapestre visszatérő Köves György beszéd-

4 Vö. Erdődy, *I. m.*, 21.

5 Vö. Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, ford. B. Lőrinczy Éva, Corvina, Budapest, 140–141.

6 „A *Sorstalanság* nagyon is drámainak mutatja a nyelv konvencionalitását, nagyon is csapdaszerűnek a szavak és a dolgok laza viszonyát, a nyelv létesítő erejét, a nyelvhasználat, a szókincs szabta kiszolgáltatottságot." Szirák, *Kertész Imre*, 11. A regény nyelvi tapasztalatát nyelvkritikai oldalról közelíti meg: Pór Péter, *Köves Gyuri utazása a Rossz birodalmában. Megjegyzések Kertész Imre* Sorstalanság *című regényének értelmezéséhez*, ford. Bende József, Vigilia 2004/11., 846–847.

7 Ezt az olvasó oldalán a természetesen szó sajátos iróniája testesíti meg: Schein Gábor, *Összekötni az összeköthetetlent. Megjegyzések Kertész Imre prózájához*, Jelenkor 2002/12., 1303.

8 Vö. Földényi, *I. m.*, 174.

9 „Auschwitz az a hely, ahol a kivételes állapot tökéletesen egybevág a szabállyal, és a szélsőséges helyzet válik a mindennapok paradigmájává." Giorgio Agamben, *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú. Homo sacer III.*, ford. Darida Veronika, Kijárat, Budapest, 2019, 42. Ehhez bővebben: Giorgio Agamben, *The Omnibus Homo Sacer*, Stanford UP, Stanford, 2017, 99–154.

módja egy olyan konfliktust generál, amely a nyelvi értékek két, önmagát különböző kontextusokban megalapozó, ám éppúgy organikusként elgondolhatóvá tévő ökonómiája között bontakozik ki. Már ebben a jelenetben is megmutatkozik tehát a *Sorstalanság* egyik jellemző belátása, amely szerint a táborok tapasztalata, akárcsak Köves nyelve és látásmódja, az ebben a tapasztalatban nem részesültek számára integrálhatatlannak bizonyul, miközben, ennek ellenére, újra és újra kísérletet tesznek arra, hogy mintegy felforgató erejüket megszelídítve, a szimbolikus és anyagi értékek körforgásának részévé tegyék ezeket.

Erre utal az is, amikor az újságíró ragaszkodik ahhoz, hogy a táborok világának elképzelhetővé tételét, egy nyelvi klisé segítségével (ezek alkalmazása nyelvhasználatának egyébként is az egyik fő jellemzője),[10] a pokol trópusán keresztül lehet a leginkább megragadni („A lágerek pokláról", „Nem pokolnak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábort?"), miközben a fiú implicit módon a szó szerinti megnevezés elsőbbségét nyilvánítja ki („a pokolt nem ismerem, és még csak elképzelni sem tudnám" [270.], „csak a koncentrációs tábort tudom elképzelni, mivel ezt valamennyire ismerem, a pokolt viszont nem" [270–271.]). Köves nemcsak a táborok elképzelhetőségének gondolatát utasítja el, de arra is rámutat, hogy még a saját képzelete is tévútra vinné (271.).[11] A szó szerinti megnevezéshez való ragaszkodás és a figurális nyelvtől való elfordulás[12] itt tehát a képzelet és a tapasztalat szembeállításával kapcsolódik össze. Habár Köves az időhöz való viszony speciális formájának részletekbe menő körülírásával kísérletet tesz a táborok tapasztalatának közvetítésére, az újságíró azt végül elképzelhetetlennek nyilvánítja („Nem, nem lehet elképzelni –, s részemről ezt be is láttam."), amit a regény a figurális nyelvhasználat eredetének példázataként tesz hozzáférhetővé. A figurális nyelv értelemformáló közbejötte ennek fényében egy olyan kompenzatorikus aktusként lesz értelmezhető, amely – a szó szerinti nyelvhasználat egyfajta ellenpólusaként, önnön eredetét eltörölve – elképzelhetővé teszi az elképzelhetetlent[13] („Gondoltam is: akkor hát, úgy látszik, ezért mondanak helyette inkább poklot, bizonyára." [273.]). A tapasztalat szó szerinti szóhoz juttatásának igénye felfüggeszti azoknak a nyelvi-kognitív sémáknak a működőképességét, és ami szintén

---

Radnóti Sándor éppen arra mutat rá a *Kaddis a meg nem született gyermekért* kapcsán, hogy ebben a műben „Auschwitz nem kivétel, hanem a szabály". Radnóti Sándor, *Auschwitz mint szellemi életforma*, Holmi 1991/3., 374.

10 Vö. Szegedy-Maszák, *I. m.*, 131.

11 Ennek példaértéke Kertész egy előadása felől válhat beláthatóvá: „a holocaustról, erről a felfoghatatlan és áttekinthetetlen valóságról egyedül az esztétikai képzelet segítségével alkothatunk valóságos elképzelést". Kertész Imre, *Hosszú, sötét árnyék* = Uő, *A holocaust mint kultúra. Három előadás*, Századvég, Budapest, 1993, 22.

12 Az ehhez való korábbi affirmatív viszonyhoz lásd például: Erdődy, *I. m.*, 27–30.

13 Itt eszünkbe juthatnak Nietzsche sokat idézett szavai: „Mi tehát az igazság? Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át- meg átrendeződő serege, azaz röviden: emberi viszonylatok összessége, melyeket valaha poetikusan és retorikusan felfokoztak, felékesítettek, és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek utóbb a hosszú használat folytán szilárdnak, kanonikusnak és kötelezőnek tűntek fel egy-egy nép előtt: az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák, amelyek megkopván elveszítették érzéki erejüket, képüket veszített pénzérmék, amelyek immár egyszerű fémek csupán, s nem csengő pénzdarabok." Friedrich Nietzsche, *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*, ford. Tatár Sándor, Athenaeum 1992/3., 7.

fontos: az érvényességét, amelyek a tapasztalat egyediségének eltörlésével[14] kívánják kezelhetővé tenni, semlegesíteni a képileg nem („A lágerek pokláról"), csupán fogalmi úton (az időhöz való viszony leírása) elgondolhatóban rejlő fenyegető erőt.

A villamosról leszállva, immár a padon ülve Köves számára kiderül, az újságíró valódi célja az, hogy lapja számára, egy cikksorozatban, felhasználhassa a fiú történetét. Az újságíró szerint ez Kövesre nézvést két okból is előnyös lenne: egyrészt „némi pénzhez" (273.) juttatná a fiút, másrészt egyszerre bírna egyéni szinten gyógyító és a világ igazságosságát helyreállító funkcióval. Köves története az újságíró szemszögéből nézve nem magánügy többé, mivel hozzá éppúgy tartozik, mint a világhoz (274.), ami azt is jelenti, hogy a fiú azt nem is kezelheti saját tulajdonaként. Az újságíró meggyőzési stratégiája tehát nemcsak az egyéni érdekek (pénz és feltételezett bosszúvágy) kielégítésére apellál, hanem a közösséggel szembeni felelősségvállalás imperatívuszát is játékba hozza, a cikksorozat elindításának elmaradását implicit módon az ezzel szembeni mulasztásként meghatározva. Ez a stratégia elfedi az elképzelt cikksorozat közreadójának érdekeit, ambícióit, és az újságírót egy olyan semleges, mindössze közvetítő funkcióval rendelkező médiumként jeleníti meg, amely mind a cikksorozat főszereplőjének, mind pedig a politikai közösségnek szolgálatot tesz, lehetővé téve a közöttük való kommunikációt.[15]

Habár a csupán „félfüllel" (273.) figyelő Köves „kellemesnek, pihentetőnek" élte meg az újságíróval való beszélgetést, és mint kiderül, „őt magát is rokonszenvesnek és jóakaratúnak" (275.) érzékelte – könnyen lehet, éppen a figyelem korlátozottsága miatt –, a padon előadott törekvéseinek fényében a villamoson zajló jegyváltási jelenetben mutatott, az erkölcsi felháborodás irányából hozzáférhetővé tett, és ekként példamutatóként bejelentett („Inkább némelyeknek szégyenkezniük kellene" [268.]) viselkedése elveszíti tisztaságát, amennyiben a motiváció, amely a fiú jegyének megváltása mögött áll, legalábbis részben személyes érdekek hálózataként lepleződhet le. Az újságíró (és a cikkeknek fórumot biztosító lap) nyilvánvalóan profitálna egy, a koncentrációs táborok tapasztalatáról tanúságot tevő exkluzív cikksorozat elindításából, ami viselkedésének értelmezhetőségét eloldja a kanti gyakorlati imperatívusz kizárólagos kontextusától,[16] és Kövest, valamint az ő történetét, a villamoson való segítségnyújtást és az ezt követő beszélgetést az eszközök és célok világához kapcsolja. A főszereplő története, amelyet az újságíró ígérete szerint – bár ebben az előbbiek irányából jócskán lehet okunk kételkedni – Köves szavaira alapozva adna közre (273.), ezzel amellett, hogy megvásárolható áruvá válna, immár a diskurzus rendjét nem feltörő, hanem megerősítő módon, az elképzelhetetlent elképzelhetővé tévő figurális nyelv által átformálva a modernitás újdonságalapú sajtóökonómiájába is betagozódna.[17]

A regény zárlatának emlékezetes vitája, amely a családi barátok és Köves között bontakozik ki, a regény másik öntükröző szakaszaként,[18] ennek a struktúrának az inverzét

14 Vö. Szirák, *Kertész Imre*, 57. Valamint: Vári György, *Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég*, Kijárat, Budapest, 2003, 73.

15 Vö. *Uo.*, 70.

16 Vö. Immanuel Kant, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, Berényi Gábor fordítását átdolgozta Tengelyi László, Raabe Klett, Budapest, 1998, 47–48.

17 Ehhez lásd Balogh Gergő, *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél*, Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 2018, 73–92.

18 Vö. Szirák, *Kertész Imre*, 58.

jeleníti meg. Amíg az újságíró a koncentrációs táborok tapasztalatának kiaknázására, hasznosítására, fogyaszthatóvá tételére törekszik, addig Fleischmann és Steiner bácsiék annak izolációját és felejtését szorgalmazzák („Mindenekelőtt is – így szólt – el kell felejtened a borzalmakat"), méghozzá azért, hogy Köves szabaddá válhasson, és ezáltal valóban „új életet" tudjon kezdeni (279.). Mint ismert, a fiú ezt részben mnemotechnikai, részben pedig szemantikai érvekkel hárítja el. Egyfelől felhívja a figyelmet az emlékezet uralhatatlanságára, amely már önmagában is kérdésessé teheti a szabad – hiszen múltjától megszabadított – élet itt feltűnő koncepcióját, másfelől pedig kétségeit fejezi ki az „új élet" lehetősége kapcsán. Ezek közül a kétségek közül az első ismét csak a nyelv figurális és szó szerinti oldalának konfliktusát viszi színre, Fleischmann bácsi idiomatikus nyelvhasználatának ez utóbbi irányából végrehajtott értelmezését nyújtva („Új életet – vélekedtem – akkor kezdhetnék csak, ha újra megszületnék vagy ha valami bántalom, betegség vagy efféle érné az elmémet"). Azonban a második, megütközést kiváltva a beszélgetőpartnerekben, egyenesen a borzalmak tapasztalatát tagadja („Különben is – tettem hozzá – nem vettem észre, hogy borzalmak voltak" [279.]).

A történtek *borzalomként* való értelmezése a túlélés – tágabban pedig: a történelem – ezután feltűnő allegóriája szerint ugyanis olyan utólagos konstrukció, amely az életet egy sorsszerű eseménysorozat részeként jeleníti meg. Ez a modell törést ékel a szubjektivitás és a cselekvés struktúrái közé, a szubjektumot passzív mivoltában tételezve. Pontosan erre mutat rá Köves akkor, amikor a „két öreg" nyelvhasználatának egy ismétlődő fordulatát emeli ki („így például »jött« a csillagos ház, »jött« október tizenötödike, »jöttek« a nyilasok" stb. [278.]), és teszi kritika tárgyává („de hát nem egész úgy volt csak, hogy »jött«: mi is mentünk." [280.]). A „jött" térbeli metaforája egy állandó pozícióval rendelkező szubjektumot feltételez, akit saját cselekvési lehetőségein túlról ér el valami, szemben a „lépések" Köves által ajánlott kognitív modelljével, amely a jelenhez fűződő viszonyt – és ezzel a jelenben megélt életet – a túlélő aktusaihoz köti.[19] A túlélés metaforájaként értett lépések Kertész regényében a cselekvés egy olyan formáját jelenítik meg, amely (1.) egyszerre reprezentálja és nélkülözi a döntés szabadságát, (2.) mivel egyszerre rendelkezik és nem rendelkezik alternatívával, és (3.) mint ilyen egyszerre lesz a legmesszebb menőkig racionális és irracionális („De hát mit tehettünk volna?! [...] Mondtam neki: semmit, természetesen; vagy – tettem hozzá – bármit, ami éppoly esztelenség lett volna, mint az, hogy semmit sem tettünk, megint, és mindig csak természetesen." [281.]). A cselekvés e formája, amelyet Köves a cselekvés általános paradigmájaként tematizál, eszerint a lehetetlenben alapozódik

19 „Mit jelentsen ez, hogy »léptek«? – értetlenkedtek ők, s akkor nékik is elbeszéltem, hogy s mint is ment ez például Auschwitzban. Egy szerelvényre – nem mondom, hogy mindig is föltétlenül, mivel ezt nem tudhatom –, de a mi esetünkben mindenesetre körülbelül háromezer személyt kell számítani. Vegyünk ebből férfiakból, mondjuk ezret. A vizsgálatra számoljunk esetenként egy-két másodpercet, gyakrabban egyet, mint kettőt. A legelsőt és a legutolsót ne nézzük, mivel ez sosem számít. De a középen, ahol én is álltam, ilyenképpen tíz–húsz percet kell tehát adnunk a várakozásra, míg addig a pontig érünk, ahol eldől: rögtön gáz-e, vagy egyelőre további esély? Ezenközben mármost a sor egyre mozog, egyre halad, s mindenki lép egy fokot, apróbbat, nagyobbat, a működési sebesség kívánalma szerint. [...] Mindenki lépett, amíg csak léphetett: én is megtettem a magam lépéseit, és nem csupán a birkenaui sorban, hanem már itthon. Léptem apámmal, léptem Annamáriával, és léptem – s mind közül a legnehezebbet – a nagyobbik nővérrel." (280.; 281–282.)

meg. Az, ami nem történt meg, pontosan az a maradvány, amely erre rámutathat, hiszen a másként-is-történhetett-volna puszta, a történelem narratív ökonómiájába integrálhatatlan lehetősége az emberi élet nyitottságával, egyszersmind lehetetlen nyitottságával szembesít – arra, hogy mi nem történt meg, mindig csak annak irányából nyílhat rálátás, ami megtörtént.[20]

A történeti narratívák, így a regény belátása, szükségszerűen („természetesen") termelik ki az események egymásra következésének ok-okozati alapon nyugvó elgondolását,[21] amely elejét veszi az ebbe a rendbe nem beilleszthető szingularitás – a lehetetlen, vagy másként: a szabadság – feltörésének („ha sors van, akkor nem lehetséges a szabadság [...], ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, azazhogy – álltam meg, de csak lélegzetvételnyi szünetre –, azazhogy akkor mi magunk vagyunk a sors" [283.]). Köves fejtegetése ezzel szemben a szubjektivitás és a történelem viszonyát egy olyan összefüggésrendszerben ábrázolja, amely a legalapvetőbb szinten jelent fenyegetést e viszony Steinerék által közvetített modelljére, hiszen minden elképzelhető kontextusban felszámolja a passzivitás tiszta lehetőségét:

> Én léptem, és nem más, s kijelentettem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsületes voltam. [...] Azt akarják, hogy ez az egész becsület és valamennyi előző lépésem mind-mind az értelmét veszítse? [...] Nem lehet, próbálják megérteni, nem lehet mindent elvenni tőlem, nem lehet, hogy ne legyek se győztes, se vesztes, hogy ne lehessen igazam, s hogy ne is tévedhettem volna, hogy semminek se legyek az oka, sem eredménye, egyszerűen – próbálják meg belátni, könyörögtem szinte: nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek. Hanem hát, láttam, nem akarnak belátni semmit, s így azután, véve a zsákom meg a sapkám, pár zavaros szó, mozdulat, még egy-egy befejezetlen taglejtés, és függőben maradt mondat közepett, távoztam. (282–283.; 283–284.).

A vitapartnerek pozíciója, a szubjektivitás és történelem közötti viszony általuk felvázolt formája eszerint nem egyszerűen csak az emberi lét egy másik tapasztalatát nyújtja, hanem – Köves perspektívájából – kisemmizi a túlélőt („nem lehet mindent elvenni tőlem"), túlélésének tényét megfosztva mindennemű értelmétől. A tét, természetesen, maga a szubjektivitás, amelyet Köves éppen a szabadság, a cselekvés lehetetlen lehetősége, végső soron pedig a saját sorsért vállalt felelősség („becsület") viszonyában tart elgondolhatónak. A szubjektivitás ennyiben elveszíthető (kérdés persze, mi marad annak elvesztése után: a „muzulmán"?), ami mindazonáltal azt is jelenti, hogy valami, amit birtokolni lehet, sőt kell: a szubjektivitás ebben a birtokviszonyban alapozódik meg, és akár azt is lehetne mondani, hogy mint olyan ezzel

20 „Mármost – mondtam – vegyük csak fontolóra: mindegyik ilyen perc hozhatott volna tulajdonképp valami újat. Valójában nem hozott, természetesen – de hát azért el kell ismerni: hozhatott volna, végeredményben mindenikben történhetett volna valami más is, mint ami történetesen történt." (281.)

21 „Csak most látszik minden késznek, befejezettnek, megmásíthatatlannak, véglegesnek, ily roppant gyorsnak és ily rettentő homályosnak, úgy, hogy »jött«: most, így utólag csupán, ha hátrafelé a visszájáról nézzük. No meg persze, ha előre tudjuk a sorsot. [...] Csakhogy, akár hátra, akár előre nézünk, mindkettő hibás szemlélet – vélekedtem." (208–281.)

a viszonnyal azonos. Köves számára a táboron kívüli világ szimbolikus ökonómiájába való betagozódás tehát az én feladásával esne egybe. A felejtés, amelyre a családi barátok biztatják, egyúttal önfelejtés is. Az itt feltűnő konfliktus strukturálisan hasonló a *természetesen* körüli vitához. Ahogy a szó Köves-féle használata törést ékel a táboron kívüli világ nyelvi rendszerébe, úgy válik nyilvánvalóvá a fiú meglátásainak integrálhatatlansága Fleischmann és Steiner bácsi horizontjába. A túlélő nyelve, szubjektum- és történelemszemlélete felforgató erővel bír, és mint ilyen, kezelendő problémát jelent a táboron kívüli világra nézvést, hiszen megakasztja, felfüggeszti és újrapozicionálja azokat az aktusokat, amelyek a kint és a bent, az aktivitás és a passzivitás, a bűnösök és az áldozatok tiszta megkülönböztethetőségét létesítik. Amíg az újságíró ezt nyelvi problémaként érzékeli és tematizálja, amely a nyelv figurális dimenziójában tagolódik szét, addig a két bácsi képtelennek mutatkozik ugyanerre, hiszen számukra ez nem nyelvi, hanem az arról leválasztott önlétesítés lényegét problematizáló, a saját és a közösségi identitás elgondolhatóságát mélyen meghatározó kérdésként lesz hozzáférhető.

Kulcsfontosságú egy pillantást vetni a két jelenet lezárása közötti különbségekre. Az újságíró, akire Köves nem igazán figyel, és vélhetőleg éppen ezért nagyon szimpatikusnak talál, maga hagyja el a helyszínt, a legközelebbi kapcsolatfelvétel reményét megnyilvánítva, szemben az idős, felindult vitapartnerekkel, akiket a fiú hagy ott, hasonlóképpen felindult állapotban, a párbeszéd lehetőségét elvetve. Ez utóbbi esetben felfigyelhetünk a jelenet voltaképpeni lezáratlanságára: a gesztusok és mondatok felfüggesztésére, mely a nyelvi és nem nyelvi kommunikáció hirtelen leállásában ölt testet („egy-egy befejezetlen taglejtés, és függőben maradt mondat"), és amely felülírja a vendégbarátság formális elvárási horizontját is, hiszen hatályon kívül helyezi az abban főszerepet játszó társadalmi konvenciók rendszerét. Az előbbiek fényében a két jelenet közötti legfontosabb különbség strukturális szinten az, hogy a Köves nyelvében, szubjektum- és történelemszemléletében rejlő, a táboron kívüli világ perspektívájából nézve tiszta negativitásként érzékelhetővé váló, magát az elgondolhatóság formális rendjét is megbontó erőt az azzal szembesülők fel kívánják-e használni valamilyen célra, és rendelkezésre állnak-e ehhez olyan eszközeik, amelyek segítségével integrálni lehet az integrálhatatlant. Mindemellett azonban fontos ügyelni a két jelenet hasonlóságára is. Amíg az újságíró végső soron materiális és szimbolikus hasznot remél Köves történetének áruba bocsátásától, addig a családi barátok a szubjektivitás formális szerkezetének, így az egyén és a világ viszonyának érintetlenül maradását is remélik az átélt borzalmak elfelejtésétől. A jelenet előrehaladtával a fiú fejtegetéseinek mind felháborodottabb elutasítása egyre inkább a táborok tapasztalatától nem átjárt öntételezés defenzív műveleteként válik értelmezhetővé – vagy Köves adja fel önmagát, vagy Fleischmann és Steiner bácsi; vagy a táborok és a táboron kívüli világ között folytonosságot, vagy pedig a radikális elválasztottságot tételező pozíció veszíti el legitimitását.

A két jelenetben közös tehát, hogy Köves beszélgetőpartnereinek esetében sem az előbbi, sem az utóbbi helyen nem válnak transzparenssé azok az érdekek, amelyek meghatározzák a fiúhoz és mondandójához fűződő viszonyt, valamint az annak kezelésében alkalmazni kívánt stratégiákat (ez, mint Szirák Péter rámutatott,

a táboron kívüli világra általában is jellemző, gondoljunk csak például Sütő alakjára).[22] A túlélő tapasztalatának diszkurzív felemésztése és – a felejtéshez kapcsolt – elzárása ugyanahhoz az ökonómiai imperatívuszhoz kapcsolódik: hasznosítsd, ha hasznosítható, és töröld ki, zárd el vagy helyezd kívül, ha nem. Az újságíró és a bácsik innen nézve ugyanannak a paradigmának a két oldalát testesítik meg.

A táboron belüli világ

Kertész regénye nagy hangsúlyt fektet a koncentrációs táborok ökonómiai rendszerének bemutatására, amelyet mindenekelőtt a fizikai túlélésre irányuló törekvés jellemez. A táborok csereforgalmának szervezőelve az éhség egy extrém, korábban meg nem tapasztalt foka, amely Köves tanúsága szerint a táborban végrehajtott cselekedetek mindegyikére hatással van:

> De sem makacsság, sem imádság és semmiféle menekülés nem szabadíthatott meg egy dologtól: az éhségtől. Otthon is voltam már – vagy legalábbis azt hittem, hogy voltam – természetesen éhes; éhes voltam még a téglagyárban, a vonatban, Auschwitzban, de még Buchenwaldban is – de hát így, huzamosan, hosszú távon, hogy így mondjam, ezt az érzést még nem ismertem. Egy lyukká, valami űrré változtam át, s minden igyekezetem, minden törekvésem ennek a feneketlen, ennek az egyre követelőző űrnek a megszüntetésére, eltörlésére, elhallgattatására irányult. Erre volt csak szemem, ezt szolgálhatta csak egész értelmem, ez irányíthatta minden tettem, s ha nem ettem fát, vasat vagy kavicsot, csakis azért, mivel ezek nem szétrágható és fölemészthető dolgok. [...] Egyetlen kis, hegyes hagymáért két szelet kenyeret is elkértek, s ugyanennyiért árulták a szerencsés módosak a cukor- meg marharépát: magam általában az utóbbit szerettem jobban, mert ez levesebb s többnyire méretre is nagyobb, bár a hozzáértők úgy tartják, a cukorrépában a több érték, a tartalom s táperő [...]. (177.)

Az itt tematizált gazdasági összefüggés nem ismeretlen a holokausztdiskurzusban. Primo Levi a kenyeret egyenesen a tábor „valutájának" nevezi.[23] A kenyér Kertész regényének tanúsága szerint azért kerülhet ebbe a szerepbe, mert a tábor cseregazdaságában nem csupán értéket reprezentál, hanem maga is értékként tételeződik, olyan értékként ráadásul, amely felett mindenki szabadon rendelkezhet. A kenyér elfogyasztható, de be is váltható más, méghozzá nehezebben hozzáférhető javakra: az ezek közötti átváltás szimbolikus rendjét – az értékek összevethetőségét – az határozza meg, hogy a közkézen forgó tábori tudás szerint mi mennyire segíti elő a túlélést. Ahogy azonban a cukor- és a marharépa összehasonlítása is megmutatja, ezek az értékek nem stabilak, hiszen a tranzakcióban részt vevők egyéni megfon-

22 Vö. Szirák, *(Nem) hasonlít*, 394, 57. j.

23 Primo Levi, *Akik odavesztek és akik megmenekültek*, ford. Betlen János, Európa, Budapest, 1990, 120–121. Ehhez még: *Uo.*, 144; „levest és kenyeret, egyszóval vért" – *Uo.*, 176.

tolásain, értékválasztásain és preferenciáin nyugszanak. A krumplihaj megvásárlása később például éppen emiatt ütközik nem várt nehézségekbe.[24] Amíg, mint az idézett részben látható, a marharépa nagyobb, és a levétől remélhető némi folyadékpótlás, addig a cukorrépa egyes meglátások szerint magasabb cukortartalma miatt mégis komolyabb energiamennyiségben tudja részesíteni az elfogyasztóját – az áruk, mivel piacukat nem objektív tények, hanem a hozzájuk kötődő elgondolások szabályozzák, ugyanakkor megegyezik, amiből arra lehet következtetni, hogy a marha- és a cukorrépa esetében hozzávetőlegesen ugyanakkora kereslettel számolhatunk. A haszon, amely ezekből a tranzakciókból keletkezik, a vásárlók oldaláról nézve mindenekelőtt a túlélés nagyobb esélye, egyfajta túlélési érték.[25] Ez azonban azt is jelenti, hogy a nagyobb haszonra, a jobb túlélési esélyekre való törekvés adott esetben jobban ki is szolgáltathatja a kenyerét elcserélőt, hiszen megeshet, hogy az általa feltételezett és elfogadott csereérték nem arányos azzal, amilyen mértékben az áru ténylegesen segítheti az életben maradást (erre lehet példa, hogy Citrom Bandi, Köves feltevései szerint, óvná őt a krumplihaj megvásárlásától). Ebbe a folyamatba, habár tehát veszélyekkel is járhat (az étel akár még az orvosi ellátásnál is fontosabb lesz a főszereplő számára, mikor a térdével adódnak gondok [188.]), a fentiek implikációi szerint rendkívül nehéz nem bekapcsolódni, hiszen mint a regényben olvashatjuk, a fejadagként kiosztott ételmennyiség elfogyasztása mellett is előáll az éhségnek az az extrém foka, amelyről Köves beszél, így a kenyér beosztása és elcserélése bizonyos értelemben éppúgy racionális cselekvési lehetőségnek tűnhet, ami felértékeli a tudást, mely ezáltal maga is áruvá válik[26] (Citrom Bandi önzetlen tanító-segítő szavai innen nézve az ökonómiai rend pontszerű megtöréseként is értelmezhetők, bár hozzá kell tenni, hogy a tudásáért cserébe ő is ismereteket kap, „mivel ő nem tud németül" [145.]).

Az éhség ebben az összefüggésrendszerben a cselekvés motivációja, elidegeníthetetlen része, és negatív értelemben, amennyiben a cselekvés épp annak felszámolására irányul, a célja is. Ahogy látható, az éhség szétkapcsolja a testet és a tudatot, és átrendezi ezek viszonyát. Színre vitele szerint egyfajta hiánnyá („lyukká, valami űrré változtam át") alakítja Köves (érzett) testét,[27] amely állapotot a tudat lesz hivatott felszámolni. A tudat feladata ebben az extrém helyzetben elsősorban az, hogy élelemszerzés révén korlátozza a test önállósodását, tőle való függetlenedését („az egyre *követelőző* űrnek"), ami felcseréli test és tudat klasszikus hierarchiaviszonyait

24 „Tegnap krumplihajat, egy egész csajkával, először egy finntől vásároltam. A déli pihenő alatt szedte elő, nagy kényelmesen s aznap szerencsére Citrom Bandi nem volt velem a kommandóban, hogy akadékoskodhatott volna. [...] Általában két szelet kenyér vagy a margarin az ára: ő az esti leves felét kérte. Próbáltam alkudni, hivatkoztam mindenre, még az egyenlőségre is. [...] Végül is megvettem tőle, annyiért, amennyit kért, s nem tudom, este honnan termett ott épp abban a pillanatban, amint a levesemet kimérték, és azt sem, hogy miként orrinthatta előre meg: tejbelaska lesz vacsorára." (178–179.)

25 A túlélési érték itt használt fogalma Marx használati értékének feleltethető meg: „az áruk mint használati értékek a pénzzel mint csereértékkel lépnek szembe". Karl Marx, *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*, I., k. n., Budapest, 1978, 104.

26 Vö. Levi, *I. m.*, 121.

27 Az éhség Hermann Schmitz szerint az érzett test viszonyában egyfajta „prototipikus összehúzódás", amely itt, Kertész szövegének figurációja, az éhség keltette űr felől, végső esetben akár az érzett test önmagába omlásaként is értelmezhető. Hermann Schmitz, *Der Leib*, De Gruyter, Berlin–Boston, 2011, 66.

(„ezt *szolgálhatta* csak egész értelmem, ez *irányíthatta* minden tettem" [kiemelések – B. G.]). Habár a test részleges önállósodása a tudat számára megfékezendő dologként tételeződik, mégiscsak a túlélést hivatott elősegíteni – ez pontosan akkor ütközik akadályba, amikor a test idegenségtapasztalatát, a test és a tudat konfliktusos viszonyát előállító éhség, minden létfenntartó érzület társaságában, elmúlik.[28] Rendkívül fontos felfigyelnünk arra, hogy Köves azután kerül ebbe a regény által a nyugalommal és a könnyebbséggel összefüggésbe hozott állapotba, hogy a cementeszsák-pakolási jelenetben egy katona elismeréséért cserébe – ez a mintarabdiskurzus[29] egyfajta kulminálódási pontja is a regényben – a végsőkig kizsákmányolja magát. Köves ekkor elejt egy cementeszsákot, amire az őr veréssel és egy ígérettel reagál:

> Majd meg a talpamra rángatott: meg fogja nekem mutatni [...], hogy többet egyetlen zsákot sem ejtek el, ígérte. Ettől a perctől aztán minden fordulónál ő maga rakta nyakamra az újabb zsákot, csak velem törődött, egyedül én voltam a gondja, kizárólag engem követett tekintetével a kocsiig és vissza, s vett előre akkor is, ha pedig a sor s igazság szerint még előbb mások következtek volna. Végül már-már összejátszottunk, kiismertük egymást, már-már szinte valami elégedettséget, biztatást, hogy ne mondjam, büszkeségfélét láttam az arcán, s bizonyos szemszögből, el kell ismernem, végre is joggal [...] ennek a napnak a végén éreztem, hogy valami megjavíthatatlanul tönkrement bennem, ettől fogva hittem minden reggel, hogy ez az utolsó reggel, amikor még fölkelek, minden lépésnél, hogy még egyet már nem tudok megtenni, minden mozdulatnál, hogy a következőt már nem bírom elvégezni; de hát mégis, egyelőre még mindannyiszor elvégeztem aztán. (185.)

Az őr ígérete közte és Köves között egy olyan speciális viszonyt létesít, melynek eredményeképp a főszereplő kiemelt helyzetbe kerül (figyeljünk fel a „törődött" lehetséges kétértelműségére!), és amely ugyanakkor éppen ezért különösen nagy terhet ró rá, hiszen az őr ígérete csak általa, az ő munkáján keresztül válhat teljesíthetővé. Az őr magatartása Kövest arra ösztönzi, hogy ne ejtse el többé a zsákot; hogy ne okozzon csalódást az őrnek, akinek éppúgy követi a tekintetét, megfigyelve annak minden apró rezdülését, ahogy az követi az ő mozgását. Az így kialakuló kétirányú viszonyban egyfajta cinkosság alakul ki az őr és a rab között („Végül már-már *összejátszottunk*" [kiemelés – B. G.]), ami alapján akár arra is következtethetünk, hogy Köves önkizsákmányoló erőfeszítése, mintegy öngerjesztő módon, éppen az őr felismerni

28 „Kijelenthetem, hogy annyi igyekvés, oly sok hasztalan próba, erőfeszítés után idővel magam is megtaláltam a békét, a nyugalmat, a könnyebbséget. Bizonyos dolgok, például, melyeknek ezelőtt holmi roppant, jószerivel felfoghatatlan jelentőséget tulajdonítottam, elmondhatom, az én szememben minden fontosságukat elvesztették. Így appelon álltomban például, ha elfáradtam, s nem nézve: sár van ott vagy pocsolya, egyszerűen helyet foglaltam, lecsücsültem, s úgy maradtam, míg csak a szomszédok erővel fel nem húztak. Hideg, nedvesség, szél vagy eső nem zavarhatott többé: nem jutott el hozzám, nem is érzékeltem. Még az éhségem is elmúlott; továbbra is elvittem a számhoz, amit csak találtam, minden megehetőt, de inkább csak szórakozottan, gépiesen, szokásból, hogy úgy mondjam." (186.)

29 Vö. Szirák, *(Nem) hasonlít*, 393.

vélt („már-már") elégedettségében, biztatásában, büszkeségében alapozódik meg, vagyis az ígéret beváltásáért megnyilvánuló elismerés függvényében válik elgondolhatóvá. Az itt feltűnő szimbolikus csereviszonyok, amelyek Köves akaratereje és ennek vélt elismerése között fedezhetők fel, felülírják Köves fizikai teljesítőképességét. Ez az oka annak, hogy az őr ígéretének teljesítése csakis a főszereplő jövőjének árán valósulhat meg. Másként fogalmazva: a katona ígérete csak azáltal teljesülhet, ha Köves, bár ezt a tett idejében még nem tudhatja, feláldozza a túlélés ígéretét – a túlélés, akárcsak a jövő, bizonyos értelemben, noha végbemegy („de hát mégis, egyelőre még mindannyiszor elvégeztem aztán"), lehetetlenné válik. Az itt feltűnő ígéret teljesültének módja eszerint, egy aszimmetrikus struktúrát megnyilvánítva, törést ékel Köves jelene és jövője közé, ez utóbbit elgondolhatatlanként mutatva fel („ettől fogva hittem minden reggel, hogy ez az utolsó reggel, amikor még fölkelek"). A törés, amely a cementeszsák-jelenetben előáll, tehát annak eredménye, hogy Kövesen, akinek tábori viselkedésében a mintarabbá válásra való törekvés rendkívül jelentős szerepet játszik, noha a túlélés a testben, a cselekvésnek irányt és értelmet adó éhségben megalapozott ökonómiai logikához köti, eluralkodik a tisztán szimbolikus értékek körforgása (akarat, törekvés → elégedettség, biztatás, büszkeség). Ez átmenetileg elmaszkolja a koncentrációs táborba zárt, jogaitól megfosztott rab és az őt felügyelő-ellenőrző őr pozícióját, a főszereplő számára viszonyukat „már-már" egy, a valóságos kontextuson kívül vagy felül álló, emberi kötelékként érzékelhetővé téve.

A jelen és a jövő kapcsolatát megbontó törés Kertész regényében a túlélés alapstruktúráját veszélyezteti, amennyiben az, mint az éhség esetében láthatóvá vált, annak imperatívuszából levezetve a jelenben végrehajtandó tettek körét, metaleptikus jelleggel bír. Az, ami „megjavíthatatlanul tönkrement" a főszereplőben, innen nézve nem más, mint az a képesség, amely a jelent a jövővel, az életet a túléléssel való felcserélés műveletén keresztül teszi hozzáférhetővé, pontosan ezáltal megalapozva ez utóbbiak lehetőségét (megint csak Citrom Bandi: az ő tragédiájához mélyen hozzátartozik, hogy sohasem veszítette el ezt a képességet [„Fogja ő még, volt egy másik, sűrűn ismételt gondolata, »a Nefelejcs utca flaszterét taposni«" – 154.], mégsem tért haza).

Köves állapotának innentől megfigyelhető drasztikus romlása a főszereplőt egyre közelebb sodorja a táborban jelen lévő „muzulmánokhoz".[30] A regény értelmezhetőségét illető egyik sorsdöntő kérdés az, hogy átlépi-e a határt, és maga is muzulmánná válik-e. Kertész a *Gályanapló*ban, ahogy az annak alapjául szolgáló

30 Sipos Balázs, a *Sorstalanság*hoz is hozzászóló értekezésében – véleményem szerint túlzott jelentőséget tulajdonítva a tábori szleng részét képező szó vallási-etnikai konnotációinak, és így a szövegben olyasmit is megpillantva, ami nincs jelen – a muzulmánt előállító politikai gyakorlatokra helyezi a hangsúlyt. Ez az eljárás a muzulmánok első regénybéli feltűnését, tévesen, azok „keleties mivolt"-ának, „nem-európaiság"-ának értelmezői kiemelésével kapcsolja össze. Ezt a magam részéről távolról sem tartom alátámasztottnak vagy alátámaszthatónak. Sőt, akár azt is lehetne mondani, hogy inkább Sipos értelmezése, mintsem az elbeszélés termeli ki azokat a tanulmány gondolatmenetében egyébként nem túl meggyőzően definiált, ám annál nagyobb jelentőséggel felruházott attribútumokat, amelyeket felismerve ez az – ismétlődő módon feltűnő – összekapcsolás egyáltalán végrehajthatóvá válik, a szöveg félreolvasása felé megnyitva az utat: „A pesti kamasz fiú, akárcsak a többi fogoly, a passziválódást elválaszthatatlanul keletiesnek, a keletiességet pedig elháríthatatlanul önalávetésnek, behódoló csordaszellemnek látja: megjelölés és tipizáló percepció, a rasszizálás gyakorlatának megfelelően, elválaszthatatlanul

naplójegyzeteiben is, egyértelműen igennel felel erre a kérdésre (felfigyelhetünk ugyanakkor arra is, hogy a muzulmán a *Sorstalanság*ban, akárcsak a *Gályanapló*ban, egyre tágabb jelentéskörben tűnik fel), ami többek között azt is jelenti, hogy ez az állapot a szerző – és mások[31] – tanúságtétele szerint visszafordítható, túlélhető.[32] Agamben, különböző tanúságtételeket elemezve, ezzel szemben a muzulmán és a túlélő közötti különbséget éppen abban látja, hogy amíg az előbbi nem tehet tanúságot az átélt szörnyűségekről, addig az utóbbi igen. Ez azért van, mert a tanúságtétel paradoxona, amelyet Levi fogalmazott meg, pontosan abban áll, hogy Auschwitzról csakis az tehetne „teljes értékű" tanúságot, aki nem tehet, hiszen a meggyilkoltak, így a muzulmánnak nevezett személyek tapasztalata velük veszett el a táborban: „Ismétlem, nem mi, túlélők vagyunk az igazi tanúk. [...] Aki nem kerülte el, aki látta a Gorgót, az nem tért vissza, hogy beszélhessen, mert ha mégis, hát némán tért vissza. Márpedig ők a teljes értékű tanúk: a »muzulmánok«, az odaveszettek, csakis az ő vallomásuk lehetne általános érvényű. Ők a szabály, mi a kivétel."[33]

A *Sorstalanság* egy korábban már más szempontból szóba hozott pontján, a vita hevében, mintha Köves is hasonló dolgokat fogalmazna meg, implicit módon egyszerre tematizálva a „túlélő szégyenét",[34] valamint a tanúságtétel – Levivel szólva – „nem teljes értékű" mivoltát: „Én léptem, és nem más, s kijelentettem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsületes voltam. Az egyetlen folt, mondhatnám, szépséghiba, az egyetlen esetlegesség, amit netán a szememre vethetnek, az, hogy most itt beszélgetünk – de hát erről nem én tehetek." (283.) Köves túlélése „folt", „szépséghiba", „esetlegesség"; valami, amit akár ellene is lehetne fordítani („amit netán *a szememre vethetnek*" [kiemelés – B. G.]), mintha a tudás, amelynek a táborban a birtokába került, és amelyről tanúságot tesz, nem lenne a legmesszebb

---

összefonódnak." Sipos Balázs, *Sonderberg bűne. Ábrahámita testvérháborúk = Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről*, szerk. György Péter, Magvető, Budapest, 2021, 222.; 227. Ehhez a problémához lásd még pl. a tanulmánynak a „méltóságok" szó használati értékét rosszul felmérő olvasatát (*Uo.*, 228.), amely annak érdekében, hogy a muzulmánok „keleties" színre vitelének tézisét alátámaszthassa, nem vesz tudomást arról, hogy ez a regényben gyakran megjelenő kifejezés Köves diskurzusában nem ironikus módon, hanem a táborban is javakkal vagy kiváltságokkal bíró fogvatartottak jelölőjeként van jelen, méghozzá már az első feltűnésétől kezdve: „Egy másik látvány is az emlékezetemben maradt még erről a sétáról: másik irányban, az úton meg ugyanis, fehér ruhában, fehér nadrágja oldalán széles piros csíkkal, nagy, fekete művészsapkában, amilyet, képeik szerint, a középkorban élő festők hordtak, kezében meg vastag, úrias kampósbottal egy ember haladt, jobbra-balra tekingetve végig, s csak igen nehéz volt elhinnem, hogy – amint pedig állították – *ez a méltóság is rab csupán, úgy, amint mi is*." (120. [Kiemelés – B. G.]) Primo Levi egyébként ír is az úgynevezett „prominensekről", vagyis a „ranglétra magasabb fokaira emelkedő rabokról" (Levi, *I. m.*, 123.), akik minden bizonnyal megfeleltethetők a Kertész regényében „méltóságokként" vagy más helyeken: „előkelőségekként" megjelenőkkel.

31 Vö. Sipos, *I. m.*, 199–200.

32 „*Május 1* »Egy sorstalanság regénye« – mint esetleges cím, de alcímnek feltétlenül. [...] Az én »muzulmánom« dilemmája: hogy miként formálhat sorsot a saját determinációjából. Ám ez a determináció folytathatatlan: történelmileg érvényét veszti, és mindenki megtagadja. Így hát semmi sem marad belőle, csak a testi szenvedés emléke. No meg az előtte álló újabb determinációk távlata." Valamint: „Szegény anyám betegsége világosan mutatja, hogy az auschwitzi muzulmánállapot (amin én is átestem) agyérelmeszesedéses állapot (oxigénhiány)." Kertész Imre, *Gályanapló*, Magvető, Budapest, 1992[4], 18.; 20.; 312. A naplók kapcsán lásd ehhez: Sipos, *I. m.*, 199–200.; 221.; 227.

33 Vö. Levi, *I. m.*, 103. Lásd még: *Uo.*, 131.

34 *Uo.*, 91–92.; 100–102.

menőkig teljes – mintha hiányozna belőle a halál hitelesítő mozzanata, vagy Levi és Agamben felől nézve: a halál, és bizonyos értelemben az emberi lét küszöbét, így az élet és a halál, az emberi és a nem emberi megkülönböztethetetlenné válását jelző muzulmán mint ellenjegyzés,[35] amit, legalábbis Köves értelmező kapcsolatteremtése szerint, lehet, hogy Citrom Bandi megpillantani vélt a főszereplő szemébe nézve.[36]

A muzulmán Agamben felől nézve mindenekelőtt egy, a tábor által kitermelt pozíció (a puszta élet egy történeti formája), amely a biopolitika és a tanúságtétel[37] egymással összefonódó filozófiai problémájának strukturális szintjén, a biopolitikai műveletek végső pontjaként nyer értelmet. Mint „abszolút biopolitikai szubsztancia",[38] e műveletek eredményeképp az „auschwitzi muzulmán már elveszítette minden akaratát és öntudatát",[39] ami azt is jelenti, a muzulmánná vált áldozatok éppen azt a viszonyt veszítették el, mely a *Sorstalanság*ban az éhség és a tudat, az élet és a cselekvés között létesült, és amely ekként a túlélés ökonómiai rendszereinek megalapozójaként válik elgondolhatóvá (nem véletlen, hogy Köves, immár felgyógyulva, csak akkor nyugszik meg, mikor megtudja, hiába szabadult fel a tábor, nem marad el a leves, ráadásul gulyást főznek [256–257.]). A muzulmánná való teljes átváltozás szétkapcsolja a testet és a tudatot, sőt felszámolja a tudat önmagára vonatkozásának lehetőségét, az önreflexivitást is, és így, szétzúzva minden, a túlélés érdekében potenciálisan léte-

35 Vö. *Uo.*, 104.; 123. Valamint: Agamben, *Ami Auschwitzból marad*, 41.; 47.; 71. Ehhez lásd még, kitekintéssel Kertészre is: Joseph Farrell, *The Strange Case of the Muselmänner in Auschwitz = New Reflections on Primo Levi. Before and After Auschwitz*, szerk. Risa Sodi – Millicent Marcus, Palgrave Macmillan, 2011, 89–99.

36 „Citrom Bandival is össze-összeszólalkoztam: »elhagytam magam«, terhére vagyok a kommandónak, bajt hozok mindenkire, elkapja a rühömet – hányta a szememre. De legfőképp mintha egy bizonyos tekintetben feszélyeztem, zavartam volna valahogyan. [...] Itt akarok-e megdögleni, nem akarok-e tán hazakerülni? – kérdezte, s nem tudom, mi választ olvashatott le arcomról, de én az övén egyszerre valami megrökönyödést, valami riadalomfélét láttam, olyfajtát, mint amellyel általában menthetetlen bajhozókra, elítéltekre vagy, mondjuk, járványok hordozóira nézünk: akkor is jutott eszembe, mint is vélekedett egykor a muzulmánokról. Mindenesetre ettől fogva inkább elkerült, amint láttam, s én pedig ettől a tehertételtől is megkönnyebbültem végre." (187–188.)

37 Ennek a filozófus munkásságát meghatározó nyelvelméleti kontextusaihoz lásd: Balogh Gergő, *Giorgio Agamben az irodalomról*, Alföld 2022/8., 77–89.

38 „Az alapvető cezúra, mely felosztja a biopolitika területét, a *nép* és a *népesség* között húzódik: a népen belül kitermel egy népességet, vagyis egy lényegileg *politikai* testet egy lényegileg *biológiai* testté alakít át, melynek születését és halálát, egészségét és betegségét felügyelni és szabályozni kell. A biohatalom megszületésével minden nép megkettőződik a népességben, minden *demokratikus* nép *demografikus* nép lesz. A náci Birodalomban az 1933-as törvénykezés a »német nép örökölt egészségének megőrzéséről« pontosan ezt az eredeti cezúrát jelöli. Az ezt követő cezúra pedig az lesz, amely megkülönbözteti az állampolgárok között az »árja« és a »nem árja« származásúakat; egy végső cezúra [...] pedig különválasztja az utóbbiak között a zsidókat *(Volljuden)* és a *Mischlingé*ket [...]. A biopolitikai cezúrák tehát lényegileg mobilak voltak: minden esetben elszigeteltek az élet *continuum*ában egy további zónát, mely megfelelt az *Entwürdigung* folyamatának, és az egyre erősödő degradációnak. Így a nem árja zsidóvá vált, a zsidó deportálttá *(umgesiedelt, ausgesiedelt)*, a deportált internálttá *(Häftling)*, míg végül a táborban a biopolitikai cezúrák elérték a végső határukat. Ez a határ a muzulmán. Azon a ponton, ahol a *Häftling* muzulmánná válik, a rasszizmus biopolitikája úgyszólván túllép a fajon, és egy olyan küszöbre ér, ahol már nem működnek a cezúrák. Ott a nép és a népesség között hullámzó határ végleg megtörik, és felbukkan valamiféle abszolút biopolitikai szubsztancia, amelyet immár nem lehet sem egy szubjektumhoz rendelni, sem cezúrákkal felosztani. [...] Ezen túl csak a gázkamra van." Agamben, *Ami Auschwitzból marad*, 74–75.

39 *Uo.*, 38.

síthető ökonómiai rendszert és aktust, hiszen a jelen horizontját terjeszti ki abszolút módon, és így megakasztja a csere elgondolhatóságát (a csere mindig időbeli elcsúszásokban létező, bizalmi viszony, és ezért sohasem nélkülözi a jövő horizontját),[40] megszünteti az önmagát – emlékezzünk csak vissza Köves lépésmodelljére, valamint a körülötte kialakuló polémiára! – a túlélésben megalapozó szubjektivitást. Ebben az összefüggésrendszerben a muzulmánra vonatkozó legfontosabb dilemmát nem az jelenti, hogy Citrom Bandi pillantását miként lehet értelmezni, hanem az, hogy Kertész regényében, Köves szubjektivitásának ábrázolásában valóban bekövetkezik-e ennek eseménye.[41]

Amikor Kövest a mű hetedik fejezetében a kórházból visszaszállítják a koncentrációs táborba, a test korábban megállapított éntelensége,[42] melyet mind annak – már a kórházban megkezdődő – tárgyként színre vitt jellege, mind „holmi"-ként való megnevezése (200.) elmélyít, a regény egy sorsdöntő mondatában a visszájára fordul. Ez azután történik meg, hogy az egyik mellé a földre fektetett, majd a „valamilyen kordé- vagy targoncafélére" hajítani tervezett rab, akinek hangjában a főszereplő ráismer egy régen hallott hangra, megszólal („Tilt... a... kozo... zom..." [203.]),[43] életjelet adva magáról, és így Köves státuszára is ráirányítja a testekért érkezett munkások figyelmét. Az élet akarásáról való tanúságtétel, némi humort sem nélkülöző módon, a regényben egy igencsak speciális látvány és egy hozzá tartozó illat érzékeléséhez kötődik közvetlenül. A narráció szerint ezek váltják ki a főszereplő könnyezését, majd az élet – az előzmények ismeretében – némileg váratlannak ható affirmációját:

> Imitt-amott gyanúsabb füstök keveredtek el barátságosabb gőzökkel, valamerről ismerős csörömpölés szállt fel hozzám puhán, mint a harangszó álmainkban, s keresgélő tekintetem ott alant rá is bukkant a cipekedő menetre, a vállra vetett rudak, a rudakon meg a párolgó kondérok súlyától roskadozva, s a fanyar szagú levegőben a távolból, semmi kétség, répaleves illatára ösmertem. Kár volt, mert ez a látvány, ez az illat indíthatta el, pedig már zsibbadt mellemből azt az érzést, melynek növekvő hulláma még kiszáradt szememből is pár melegebb cseppet volt képes az arcomat áztató hideg nedvesség közé préselni. S hiába minden megfontolás, ész, belátás, józan értelem, mégse ismerhettem magamban félre valami halk

40 Vö. Fogarasi György, *Az adomány mint zsákmány: Máté és Marx a pénzmagról = Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. András Csaba – Hites Sándor, reciti, Budapest, 2022, 101.

41 Sipos Balázs értelmezésében amellett érvel, hogy Köves egyértelműen muzulmánná változik, lásd: Sipos, *I. m.*, 230–231. Ez az álláspont, noha a *Sorstalanság* ezt korántsem teszi explicitté, megmegjelenik a regény befogadástörténetében. Hasonlóképpen vélekedik például: Edit Zsadányi, *The Abject as Body Language in Imre Kertész's* Fateless *and Alaine Polcz's* One Woman in the War, Hungarian Cultural Studies 2019/12., 97. Szirák Péter megfogalmazása szerint ugyanakkor a muzulmánná válás csupán kísérti Kövest: Szirák, *(Nem) hasonlít*, 387.

42 „Márpedig a magam részéről, nem kételkedhettem, éltem, ha pislákolva, mintegy tövig lecsavartan is, de égett bennem valami, az élet lángja, ahogyan mondani szokták – vagyis hát itt volt a testem, pontosan tudtam róla mindent, pusztán csak én magam nem voltam már valahogy benne." (200.)

43 Azt, hogy ő ki lehet, csak találgatni lehet, ugyanis a regényben Köves korábban a „Tiltakozom" kifejezést sűrűn használó kórházi ágyszomszédja meghal, a hang valaha volt „érces"-sége, amelyet a főszereplő felismer, pedig korábban egyetlen szereplőhöz sem társult.

vágyakozásféle lopott, mintegy az esztelenségtől szégyenkező s mégiscsak egyre makacskodó szavát: szeretnék kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban. [205–206. [kiemelés – B. G.]]

Az élet akarása eszerint egyfajta szégyenként jelentkezik:[44] a túlélő szégyent érez, amiért túl akar élni; amiért az életéről való – racionálisnak tekintett [Köves az alábbi módon reagál a túlélő tiltakozására: „Akkor is tettem föl: magam részéről értelmesebb leszek." [204.]] – lemondását felülírja az önfenntartás nem racionális, ám kétségtelenül a tudatra is hatást gyakorló, azt irányító programja („valami halk vágyakozásféle"), melyet a levest cipelők látványával és a leves illatával való szembesülés, valamint az erre adott érzelmi reakció, az érzékletek és affektusok összjátéka nyilvánít meg. Ugyanakkor amennyiben a muzulmán a fentebbiek értelmében nem más, mint az akarat és a tettek, az élet és az élet fenntartása köré szerveződő gyakorlatok közötti kötelékek teljes megszűnése, a halál akarása éppúgy lehetetlenné teszi az ezzel az állapottal való teljes azonosulást, akárcsak az élet igenlése. Innen nézve Köves nemcsak hogy nem vált muzulmánná, de ahogy látható, a leves illata és hordozóinak látványa hatályon kívül képes helyezni a túlélés metalepszisének átmeneti felfüggesztődését [ezt már a fájdalmas halál elkerülésére irányuló vágy megfogalmazása megelőlegezi [204.]],[45] melyet a szimbolikus csereviszonyok eluralkodása okozott a cementeszsák-cipelési jelenetben. A túlélő tanú Köves szégyene épp abban áll, hogy szavait nem hitelesíti saját halála; hogy ezek a szavak nem a muzulmán szavai, és soha nem is válhatnak azzá; és hogy az élet, mint a regény emlékezetes zárlata is rámutat, folytathatatlan, mégis folytatandó.[46] A muzulmán éppen azáltal határozza meg a *Sorstalanság* nyelvét, hogy a főszereplő szüntelenül áradó beszédét a beszéd lehetetlenségének irányából teszi hozzáférhetővé,[47] egyszersmind arra is felhívva a figyelmet, hogy a tanúságot tevő csakis a megszólalás képtelenségén keresztül szólalhat meg. A muzulmán a nyelv néma tartománya, egy nyelv nélküli nyelv, amely minden tanúságtételben jelen van, és amely mindig emlékeztet arra, hogy az, aki beszél, mások helyett szól, ám nem azonos azokkal, akiknek sorsa a muzulmánná – a „teljes értékű", ám néma tanúvá – válás lett.[48]

A második kórház, amelybe a főszereplő a nyolcadik fejezetben azután kerül, hogy a földön fekvők között felismerik, hogy ő még él, egyfajta átmeneti zónát képez a regény két nagy ökonómiai rendszere között. Itt Köves sem a táborra, sem a táboron kívüli világra elsődlegesen jellemző műveletekkel nem találkozik. A kórház és az ahhoz vezető út, amelynek viszonyait a főszereplő éppen ezért nem is igazán érti,

44 Ez aztán a regény nyolcadik fejezetében még visszatér: „Nem egész volt akadálytalan a dolga, minthogy két kézzel is belékapaszkodtam a bokszokat elválasztó s éppen kézügyembe eső keresztrúdba – csak amúgy találomra, ösztönösen, hogy így mondjam. Még röstelltem is a dolgot egy csöppet: akkor is tapasztaltam, hogy mennyire megtéveszthetí, úgy látszik, értelmünket, mily igen megnehezítheti dolgunkat mindössze akár csak pár napnyi élet." [217.]

45 Vö. Erdődy, *I. m.*, 32.

46 „Igen, ahogy körülnéztem ezen a szelíd, alkonyati téren, ezen a viharvert s mégis ezer ígérettel teli utcán, máris éreztem, mint növekszik, mint gyülemlik bennem a készség: folytatni fogom folytathatatlan életemet." [285.]

47 Ehhez a gondolatalakzathoz lásd: Agamben, *Ami Auschwitzból marad*, 128–130.

48 Vö. *Uo.*, 145.

és csak lassan szokja meg a benne uralkodó normákat, az ajándékozás helyeként lesz értelmezhető, ahol Köves, mint a regény azt ki is emeli, mindenfajta ellenszolgáltatás, „minden érdek nélkül"[49] jut javakhoz: „Akkor meg [...] két tárgyat nyomtak a kezembe. Egyik edény volt, langyos kávéval, a másik meg kenyér, becslésem szerint úgy körülbelül hatodnyi darab. Elvehettem, elfogyaszthattam, minden ár, minden csere nélkül." (208.) Ezt a különös eseményt a gyengélkedő orvosának menetrendszerű kockacukrai követik, amelyeket az ápoltak ágyára helyez (212; 215. – itt az alapajándék mindenkinek jár, ám a közös nyelv – a francia ismerete – két cukrot ér), majd a „takaros zöld barakkok" egyikében található kórházteremben, mivel az ápoló, Pjetyka nem Köves száma, hanem neve iránt érdeklődik, már a név – jóllehet, rontott formában lejegyzett („Kewischtjerd") – visszakapása kerül sorra (218–219.), hogy aztán egy másik ápoló, Bohús még a köszönetet se várja meg, amikor rendszeres „kenyérből meg húskonzervből álló adományát" (241.) adja Kövesnek. A kórház világának „anökonomikus",[50] tehát a szimbolikus és materiális javak körforgását megtestesítő cserefolyamatok, az adás és a viszonzás logikáját megtörő, a táborban minden korábban megismertnél emberibb működésmódját a főszereplő egyenesen csodaként értelmezi („Elmondhatom: idővel még a csodákhoz is hozzászokhat az ember." [245.]). Innen nézve a csoda nem egyszerűen az ökonómiai rendszerek pontszerű (Citrom Bandi) vagy tágabb időtávlatban megvalósuló, ideiglenes felfüggesztésében áll (Köves leépülése), hanem az anökonomikus viszonyok normává válásában, amely ugyanakkor éppen a csoda megszokásához, végső soron annak profanizálásához vezet.

„tisztább és egyszerűbb"

Három színtér, három ökonómiai modell: egy, amely elrejti saját szervezőelvét (otthon); egy, amely explicitté teszi azt (tábor); és egy, mely a kettő határán egy olyan zónát nyit meg, amely, anökonomikus jellegéből kifolyólag, mindkettőt kritikai perspektívába helyezi (kórház). Amíg az első esetében Köves többször is egy birtokviszony függvényében, szülői tulajdonként hivatkozik magára,[51] addig a második kontextusában különböző tábori funkciók viszonyában,[52] míg a harmadik helyzetben a csodában részesülő, egyszersmind egy, a csodát kikerülhetetlenül felemésztő ágensként határozza meg magát.

„Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet." De minél egyszerűbb, és minél tisztább? Mit jelentene ezek között az összefüggések között az egyszerűség, és ami ennél is nyugtalanítóbb, a tisztaság fogalma? Erre

49 Szirák, *Kertész Imre*, 56.; Spiró, *I. m.*, 5.

50 Jacques Derrida, *Az idő adománya. A hamis pénz*, ford. Kicsák Lóránt, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus, Budapest, 2003, 18.

51 „Ők ketten ugyanis sokáig tusakodtak egymással a birtoklásom ügyében, míg végül a bíróság apámnak kedvezett: most aztán, s ezt érthetőnek is találtam, nem akarhatta elveszíteni a rám való jogát, csupán a hátrányos helyzete folytán." (29.) „Meg aztán különben is, nem lophatom meg apámat, s hozzá épp most, mialatt szegény a munkatáborban van." (35.)

52 „Ez itt például »Vernichtungslager«, azazhogy »megsemmisítő tábor«, világosítottak fel. Már egészen más dolog azonban – tették rögtön hozzá – az »Arbeitslager«, vagyis a munkatábor: ott az élet könnyű, a viszonyok és az élelmezés, járt híre, hasonlíthatatlan, s ez természetes is, hisz ott a cél is más elvégre." (124.)

a kérdésre lehetetlen megnyugtató választ adni, és mégis, a fentiek perspektívájából akár azt is lehetne mondani, hogy itt mindenekelőtt az emberek közötti csereviszonyok különböző kontextusokban megjelenő természetén, valamint ezek főszereplői értelmezhetőségén érdemes elgondolkodni. Azon, hogy a *Sorstalanság*ban a koncentrációs táboron kívüli világ hangsúlyozottan kiismerhetetlen és hozzáférhetetlen, racionálisan nem magyarázható, mivel olyan oksági viszonyok irányítják, amelyek folytonosan elrejtik saját operativitásuk. Ahogy a regény elején megismert „csinosabb" (13.) csillagok esztétikuma elfedi a mögöttük meghúzódó embertelenséget; ahogy Sütő segédkezése elmaszkolja a családi vagyon, valamint a mostohaanya később bekövetkező megszerzését (sokatmondó, hogy ezt a bácsik egyfajta abszolút adósság megtérítéseként tematizálják: „Sokat köszönhet neki, »tulajdonképp mindent«" [277.]); ahogy a deportáltaktól az értéktárgyakat elkérő csendőr a hazafiságra és a jegyellenőr később a törvényre hivatkozik; ahogy az újságíró megteremti az önzetlenség látszatát, saját céljainak elérése érdekében; ahogy Fleischmann és Steiner bácsiék szólama a szubjektivitás alapstruktúrájára leselkedő fenyegetés semlegesítését célozza; vagy általában: ahogy a főszereplő is tulajdonként válik elgondolhatóvá a maga számára az apja és az anyja közötti konfliktus szülte jogi eljárás következtében, Köves folytonosan olyan összefüggések között találja magát, ahol a mögöttes okok nem válnak beláthatóvá, érthetővé.

Ezzel szemben a tábor alapviszonyait, melyek eleve csakis egy eszköz–cél relációban tárulhatnak fel (haláltábor vagy munkatábor), a túlélés ökonómiája szervezi. Ez utóbbi az emberi viszonyokat az ökonómiai rendszer irányából nézve immanens cserekapcsolatokká alakítja,[53] amelyek tranzakcionális szerveződése, működőképességének megőrzése érdekében átlátható kell, hogy maradjon (a cementeszsák-jelenet éppen annak példázata, hogy mi történik akkor, amikor ez a követelmény nem valósul meg). A kórház anökonomikus világának színre vitele pontosan arra mutat rá, hogy Köves milyen megilletődötten, sőt bizalmatlanul áll a csereviszonyok immanenciájának megtöréséhez, aminek következtében ezt az eseményt aztán csupán a transzcendencia megnyilvánulásaként lesz képes értelmezni: a gazdasági rend feltörése csoda, hiszen eredetét tekintve nem evilági, és így a főszereplő bénítóan racionális diskurzusába integrálhatatlan viszonyokat létesít.

53 „Nemsoká aztán beláttam, kár volna rá tovább is várakoznom, s hogy a barátság is csak véges dolog, úgy látszik, aminek az élet törvénye szab határt – igen természetes egyébként, szó se róla." (168.)